

**O'RTA OSIYO DAVLATLARINING XVIII – XIX ASR BIRINCHI YARMIDAGI
TARIXIY GEOGRAFIYASI VA KARTOGRAFIK TADQIQOTLAR****Ismatov Samandar Asatullo o'g'li***Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining talabasi*

Annotatsiya: *Buxoro vohasida o'troq dehqonchilik, shaharsozlik madaniyatining vujudga kelishida Zarafshon daryosining hayotbaxsh o'rni beqiyos. Qadimda Misr «Nilning hadyasi» bo'lganidek, Buxoro vohasini ham Zarafshon daryosining in'omi desa bo'ladi. Chunki, daryo adog'ida joylashgan bu o'lkaning o'zi, avvalambor, Zarafshonning ming yillar davomida oqizib kelgan loyqa yotqiziqdari tufayli vujudga kelgan. Uning toshqinlaridan hosil bo'lgan sonsanoqsiz irmoqlar, ko'l va ko'lmaklar esa voha tabiatining shakllanishi va uning o'zlashtirilib obod etnlishida hayotbaxsh rol o'ynaganl .*

Kalit so'zlar: *Shahrisabz, Hisor, Badaxshon, Toshkent, Chimkent, Sayram beklklari.*

Ma'lumki, muzliklar davri tugab, ob-havo iliy boshlagach, Turkiston, Hisor va Zarafshon tog' tizmalaridagi qalin muzliklar, abadiy qorliklar erib, ulardan hosil bo'lgan ulkan toshqinlar Zarafshon daryosi bo'ylab oqqan. Uning o'sha zamonlardagi toshqinlari, shubhasiz afsonalarda tasvirlangan «Nuh to'foni» ni eslatadi. O'sha zamonlarda Zarafshon o'z vodiysida nihoyatda keng maydon bo'ylab yoyilib oqqan. Uning o'ng qirg'og'i hozirgi Samarqand viloyatida Payariq va Xatirchi adirlarini, so'l qirg'og'i esa Pstdarg'om va Kattaqo'rg'on qirlarini yuvib o'tgan. Bu katta oqimning biror tomchisi ham Zarafshon vodiysining yuqori va o'rta qismlarida na dehqonchilik, na obodonchilik uchun sarf bo'lmay, u hozirgi Navoiy shahri yaqinida tor Xazora darbandini yorib o'tib, konussimon Buxoro vohasiga oqib kirgan. Buxoro vohasida u qadimgi Xitfar (Vobkentdaryo), Rudizar (Shohrud), Qorako'ldaryo, Moxondaryo va Tayqir kabi bir nechta tarmoqlar hosil qilib, butun voha bo'ylab yoyilib oqqan. O'sha zamonlarda hozirgi Buxoro viloyatining vodiy qismi Zarafshonning toshqin suvlaridan hosil bo'lgan ko'l va botqoqliklardan iborat bo'lib, ular qalin butazor, chakalakzor va to'qayzorlar bilan qoplangan. Buxoro vohasining bu qadimiy tabiiy manzarasi X asrda yashagan tarixchi Muhammad Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asarida quyidagicha tasvirlanadi: «Hozirda Buxoro (o'rnashgan) bu mavze, (ilgari) botqoqlik bo'lib, uning ba'zi erlarini to'qayzor, daraxtzor va ko'kalamzorlar tashkil etgan, ayrim joylari esa shunday bo'lganki, biron hayvon ham oyoq qo'yishga joy topa olmagan. Buning sababi shuki, Samarqand tomonidagi viloyatlarda tog'larda qor erib, suvi (oqib kelib) o'sha joyga yig'ilib yotar edi. Samarqand tomonida bir katta daryo borki, uning «Rudi Mosaf»-«Mosaf daryosi» deb ataydilar. Bu daryoga ko'p suv yig'ilgan, u bir talay erlarni yuvib, o'pirib, loyqalarni surib kelgan va natijada bu botqoqliklar to'lib qolgan. Suv ko'p oqib kelaverdi, loyqalarni to Bitik va Farobgacha surib keltira berdi. So'ng suv (toshib kelishi) to'xtadi, Buxoro o'rnashgan joy (asta-sekin) to'lib, tekis erga aylandi va

shunday qilib u kattadaryo So'g'd va bu (loyqalar bilan) to'lgan mavze Buxoro bo'lib qoldi». Ayni o'sha zamonlarda hozirgi Qorako'l va Olot nohiyalari o'rnida ulkan ko'l bo'lib, unga bir tomondan Qashqadaryoning, ikkinchi tomondan Qorako'l daryo orqali Zarafshon daryosining suvlari qishin-yozin muttasil quyilib turgan. O'rta asr yozma manbalarida bu ko'l «Buxayrayi Somjan» (ya'ni, Somjan dengizi), «Bahr ul-Buxoro» (ya'ni, Buxoro dengizi), «Borgini Farroh»-«Keng hovuz», «Movozai Boykand», ya'ni Boykand yaqinidagi ko'l kabi bir nechta atamalar bilan tilga olinadi. Turklar uni «Dengiz» yoki «Qorako'l» deb yuritishgan. Bu ko'lning uzunligi ham, kengligi ham 20 farsang, ya'ni 120-140 km ga teng bo'lgan. Buxoro dengizi va Boykandko'l nomlari bilan shuhrat topgan bu ko'lning shimoliy qirg'og'i Shiburdonota balandliklariga tutashgan. Zamonbobo adirliklariga, janubiy qirg'og'i Dengizko'lning janub sohillariga, sharqiy qirg'og'i Poykent-Tayqir qirlari orqali Qarshi dashtiga, g'arbiy qirg'og'i esa Olot tekisliklari orqali Urganjiy dashtiga Qizilqumga tutashib ketgan. Muhammad Narshaxiyning yozishicha, bu ko'l suv jonivorlariga nihoyatda boy bo'lib, butun Xuroson muzofotida bu erdagidek ko'p miqdorda parranda va baliqlar tutilmagan. Golotsen davrida, ya'ni miloddan avvalgi XII-X ming yillikda tektonik harakatlar oqibatida Poykand Qorako'l massivi birmuncha ko'tariladi. Zarafshonning qadimiy oqimi Buxoro vohasida damlanib, hozirgi Yakkatut yaqinida Moxondaryo va Gujayli o'zanlari bo'ylab Qizilqumning ichkarisiga tomon urib ketadi. Bu ikki qadimiy o'zan bo'ylab u Chuqurko'l, Moxonko'l, O'rtako'l, Chandirko'l, Zamonbobo, Kichiktuzkon, Kattatuzkon, Lo'xli, Og'achuyuq, Qandirli, Qayiqli, Qurbonboy, Rahmatbobo, Kichikporson, Kattaporson va Echkiqiron kabi bir qancha ko'llar zanjirini hosil qiladi. So'ngra 150 km masofada butun Urganjiy dashtini kesib o'tib, Oqrabod va Nargizqal'a degan joylarda Amudaryoga borib quyiladi. Qadimda Zarafshonni Amudaryo bilan tutashtirgan Moxondaryoning suvsizlikdan keyinchalik qurib qolgan ko'hna o'zanlari hozirgi vaqtda tamoman quruq va usti po'rsiq sho'r hamda atrofi yulg'un bosgan ko'llar orasida deyarli bilinmay ketgan bo'lsa-da, ammo cho'l bag'rida, xususan, barxanlar ostida juda yaxshi saqlangan. Ba'zi joylarda uning kengligi 30, chuqurligi esa 1,5-2 metr ga boradi. Moxondaryoning o'zanlaridan biri Amudaryoning o'ng qirg'og'iga joylashgan XI-XII asr yodgorligi Nargizqal'a yaqinida 54 to'rtta arnaga ajralib, delta hosil qiladi va chuqur hamda keng jarliklar orqali Amudaryoga borib tutashadi. Jarliklarni mahalliy aholi «suvlot» deb ataydi. Ulardan birinchisi Oxursuvlot, ikkinchisi Jilg'indisuvlot yoki Yulg'unlisuvlot, uchinchisi Sho'rsuvlot yoki Oyxonsuvlot, to'rtinchisi Suvlisuvlot yoki Digisuvlot nomlari bilan mashhur. Bu suvlotlarning eni 75-125, chuqurligi esa 15-20 metr ga teng. Moxondaryoning yana bir o'zani Nargizqal'adan 18 km janubisharqda joylashgan Oqrabod mavzei yaqinida Sho'ryotoq, Sariboy, Poyanda, Qumsuvlot va Jarsuvlot kabi beshta tarmoqqa bo'linib, u ham Amudaryoga birlashadi. Shubhasiz, Moxondaryoning kuchli oqimlari natijasida Amudaryoning, baland va mustahkam qirg'oqlari yuvilib hosil bo'lgan bunday chuqur va keng jarliklar qachonlardir uzoq o'tmishda Zarafshon suvlarining Jayxunga tomon qanchalik shiddat

bilan oqqanligidan guvohlik beribgina qolmasdan, balki bu ikki daryo aloqalarining qadimgi nishoni-osorul atiqasiga aylangan. Buxoro va unga yaqin joylarda tashkil etilgan dastlabki aholi manzillar to'g'risida Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiy o'zining Buxoro tarixi kitobida yozib qoldirgan. U Buxorodagi qadimgi Farab, Tavois, Iskajkat, SHarg', Zandana, Vardona, Afshina, Barkad, Romtin (Romitan), Varaxsha, Baykand, Karmina manzillar xususida quyidagilarni ta'kidlaydi. Karmina Buxoro qishloqlari jumlasidan bo'lib, uning suvi Buxoro suvidan keladi, xiroji Buxoro xirojiga qo'shiladi. Uning o'ziga tegishli alohida bir qishloq ham bor, unda masjidi jome barpo etilgan. Karminani «Bodyaynxurdak» («Ko'zacha») deb ataganlar. Buxorodan to Karminagacha o'n to'rt farsangdir. Nur2 katta joy Buxoro va boshqa joylarning odamlari har yili ziyorat uchun u erga boradilar. Nur ziyoratiga borgan kishi hajqilgan (kishining) fazilatiga ega bo'ladi; u ziyoratdan qaytib kelganida tabarruk joydan kelganligi sababli shaharni havoza band qilib bezatadilar. Bu Nurni boshqa viloyatlarda Nuri Buxoro deb ataydilar. Tavois 3 Buxoro viloyatlaridan bo'lib, (asl) nomi Arquddir. Unda har bir kishi ziynat uchun uyida bita yoki ikkita tovus saqlagan. Arablar (bu erga kelishdan) ilgari tovusni ko'rmagan ekanlar, bu erda ko'p tovuslarni ko'rib, u qishloqni «Zotut-tavois» - «Tovuslar egasi» deb ataganlar, uning asl nomi esa unutilgan; undan keyinroq «zot» so'zini tashlab Tavois deb qo'ya qolganlar. Unda masjidi jome bor, u katta bir shahristonga ega, qadimgi vaqtlarda (har) kuz faslida u joyda o'n kun bozor bo'lar edi. Har yili (shu o'n kunda) bu bozorga masalan, Farg'ona, Choch va boshqa joylardan kelgan savdogarlar va turli hojatmandlardan o'n mingdan ortiq kishi hozir bo'lishar va ko'p manfaat topib qaytar edilar. SHu sababli bu qishloqning aholisi boy kishilar edilar va boyliklari dehqonchilik tufayli emas edi. Tavois Samarqandga boriladigan katta yo'l ustida bo'lib, undan Buxorogacha etti farsangdir. Iskajkat U bir katta kuhandizga ega. Uning hamma aholisi savdogarlik bilan shug'ullangan. U joyda ko'p bo'z (to'qib) chiqarilar edi. Har payshanba kuni u erda bozor bo'lardi. U kishloq sultonlikka tegishli mulklar jumlasidandir. Sharg' qishlog'i Iskajkat ro'parasidadir, ikkovining orasida katta daryodan boshqa hech bir bog' va bo'sh erlar yo'q. U daryoni Rudya Somjan deb ataganlar. Hozirda esa SHarg' daryosi, ba'zi kishilar bo'lsa, Haromkom deydilar. Bu ikki qishloq o'rtasida dara ustida katta ko'prik bor edi. Ismoil Somoniy bu qishloqni barcha ersuvlari va dov-daraxtlari bilan sotib olib, hammasini Buxoro shahrining ichkarisida Samarqand darvozasida bino etgan rabotga vaqf qilgan. Bu Sharg' va Iskajkat Buxoroning eng yaxshi qishloqlari bo'lgan. Zandana Bu qishloq katta qal'aga, ko'pgina bozor joylarga masjidi jomega ega. Bu qishloqda (to'qib) chiqariladigan narsa - bo'zni «zandaniychi», ya'ni «Zandana qishlog'idan chiqadigan» deb ataydilar. Shu xil bo'zdan Buxoroning ko'p qishloqlarida to'qiydilar va buni ham «zandaniychi» deb ataydilar. Shu qishloqda to'qib chiqarilgan bo'zni Iroq, Fors, Kermon, Hindiston va boshqalar kabi hamma viloyatlarga olib boradilar. Vardona katta bir qishloq bo'lib, kuhandizga, katta va mustahkam hisorga ega. U qadim vaqtlardan podshohlarning turar joylari bo'lgan. Afshina katta

shoristonga va mustahkam hisorga egadir. Bir qancha qishloqlar unga mansubdir. U erda har haftada bir kun bozor bo'ladi. Bu qishloqning ekin erlari va biyobonlari madrasa talabalariga vaqf qilingan. 56 Barkad qadimiy va katta bir qishloq; bir katta kuhandizga ega. Bu qishloqni «Barkadialaviyon»-«Ali avlodining Barkadi» deb ataydilar. Bunga sabab shuki, amir Ismoil Somoniy bu qishloqni sotib olgan va olti bo'lakka ajratib, undan ikki bo'lagini Ali va Ja'far avlodiga, ikki bo'lagini darvishlarga va ikki bo'lagini o'z merosxo'rlariga vaqf qilgan. Romtin (Romitan) katta bir kuhandizga ega va mustahkam bir qishloq bo'lib, Buxorodan qadimiyroqdir. Ba'zi kitoblarda bu qishloqni Buxoro deb ataganlar. Bu qishloq qadim vaqtlarda podshohlarning turar joylari bo'lgan, (keyinroq esa) Buxoro shahri bino bo'lgandan keyin, podshohlar qish faslidagina bu qishloqda turadigan bo'lganlar.

Xulosa: Varaxsha. Bir nusxa (kitob)da Varaxsha o'rnida Rajfandun deb yozganlar. Katta qishloqlardan biri. U Buxoro shahridan qadimiyroqdir. Unda podshohlarning qarorgohi joylashgan. Yilning oxirida esa yigirma kun bozor qilib, yigirma birinchi kuni navro'z - yangi yil bayramini o'tkazadilar. Buni «Navro'zi kishovarzon» - «Dehqonlar navro'zi» deyidilar. Buxoro dehqonlari (yil kunlari) hisobini o'sha kundan boshlaydilar va bunga e'tibor beradilar. Baykand. Uni shaharlar jumlasidan deb hisoblaydilar. Baykand aholisi biror kishining Baykandni qishloq deb atashiga rozilik bergan emaslar. Baykandda Buxoro qishloqlari sonicha, mingdan ortiq rabot bo'lgan. Farab shaharlar jumlasidan bo'lib, alohida joylarga ega, Jayhun daryosi labidan to Farabgacha bir farsang, suv toshgan vaqtlarda esa yarim farsang keladi. Jayhun suvi (toshib) Farabgacha borib etganl . Aholi joylashuvida shahriston, ark, rabot hamda voha bo'ylab mavjud tepalar muhim ahamiyat kasb etadi. Buxoro vohasida bir guruh tepalar saqlangan bo'lib, ular hududning geografik joylashuvi va aholi hayot tarzi natijasida vujudga kelgan.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Nazirov, B. (2022). O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. TAFAKKUR AVLADI.
- 2.Safarovich, N. B. (2022). Distribution of Modern Sports in Central Asia in Colonial Conditions (Late XIX and Early XX Centuries) Spread of Modern Sports in Middle Asia Under Colonial Conditions (End of the XIX Century-Beginning of the XX Century). CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY, 3(12), 21-29.
- 3.Nazirov, B. S. (2021). O'ZBEKISTONDA 2017-2020 YILLARDA JISMONIY MADANIYAT VA SPORT SOHASIDA YANGI ME'YORIY-HUQUQIY TIZIMNING YO'LGA QO'YILISHI. Academic research in educational sciences, 2(4), 1687-1693.

4.Назирова, Б. С. (2021). СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА ИЛК ОТ СПОРТИ КЛУБЛАРИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, 4(11).

5.Назирова, Б. С. (2021). МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТ СОҲАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛИ. ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ, (SI-3).

6.Nazirov, B. S. (2021). The first horse clubs in surkhan oakh. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(10), 1441-1446.

7.Nazirov, B. (2020). Ўзбекистонда жисмоний маданият ва спортнинг ривожланиш тарихи. СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР.

8.Nazirov, B. S. (2021). The first horse clubs in surkhan oasis. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL, 11(2), 1228-1231.

9.Nazirov, B. (2022). Mahallada hokim yordamchilari faoliyatini tashkil etish bo'yicha metodik qo'llanma. "LESSON PRESS".

10.Nazirov, B. (2022). Ўзбекистонда жисмоний маданият ва спорт тарихи (XX аср –XXI аср бошларида Сурхон воҳаси мисолида). Термиз давлат университетети.